

Ks. Ryszard Tomczak

ROZWÓJ IDEI MESJAŃSKIEJ
W STARYM TESTAMENCIE

Nadzieje Izraela związane z przyszłą dla niego pomocą od Jahwe, skoncentrowane są wokół trzech nurtów oczekiwań. Pierwszy nurt, to oczekiwanie soteriologiczne mające źródło w nadziei Izraela na interwencję Boga w różnych fazach dziejów narodu. Historia Izraela odznacza się zbawczą pomocą Jahwe, np. w wezwaniu Abrahama, w życiu patriarchów, w wyjściu z niewoli. O gotowości pomocy Jahwe świadczy też idea Jego opatrności wobec narodu wybranego. Drugim nurtem oczekiwań Izraela jest nadzieja eschatologiczna, która polega na świadomości otrzymania od Boga zbawienia przy końcu świata; będzie to ostateczna interwencja Boga, przez którą ustali On swoje królestwo. Natomiast trzecim nurtem jest nadzieja mesjańska, czyli oczekiwanie na zbawienie Izraela poprzez specjalnego Wysłannika Bożego, Pomazańca, idealnego króla, który będzie przedstawicielem i zastępcą Jahwe – Mesjasza¹.

Mesjanizm obok profetyzmu i monoteizmu należy do centralnych idei Biblii. W starotestamentalnych księgach mesjanizm uwidacznia się w często powtarzanych obietnicach o nastaniu nowych, lepszych czasów, których Bóg udzieli dla swego ludu w osobie nadchodzącego Mesjasza. Jego nadejście zapoczątkuje nowe Królestwo Boże z elementami sprawiedliwości i wiecznego pokoju. W czasach Starego Testamentu oczekiwania mesjańskie nie miały jednolitego charakteru. Pierwotnie wiązano je z samym Bogiem i nadejściem Jego królestwa. Dopiero w późniejszych czasach nadzieje mesjańskie łączono z pośrednikiem zbawienia, który jako król dokona w przyszłości zbawienia Izraela

Główną postacią oczekiwań mesjańskich Starego Testamentu jest osoba

¹ R. E. Murphy. Notes on Old Testament Messianism and Apologetics. CBQ 19: 1957 s. 6; S. Łach. Mesjanizm we współczesnej biblistyce. W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia. Red. S. Łach. Lublin 1974 s. 13.

² W. Kasper. Jezus Chrystus. Warszawa 1983 s. 101; K. H. Schelkle. Teologia Nowego Testamentu. T. 2. Kraków 1984 s. 194 n.

Mesjasza. Termin ten pochodzi od wyrażenia hebrajskiego "masiah" lub aramejskiego "m^csiha" oznaczającego "pomazańca". Stąd greckie dosłowne tłumaczenie "messias" (por. J 1, 4; 4, 25) lub "Christos"³. W Starym Testamencie tytuł ten stosuje się do ludzi, którzy przez namaszczenie poświęceni byli Bogu; dotyczyło to króla, który uchodził za namiestnika Boga przy wstąpieniu na tron (1 Sm 24, 7; 2 Sm 1, 4), arcykapłana (Kpł 4, 3), kapłanów w ogóle (2 Mch 1, 10), niekiedy patriarchów, np. Abrahama, Mojżesza (Ps 105, 15; Iz 45, 1)⁴.

Dokonując syntezy oczekiwań mesjańskich w księgach starotestamentalnych można wskazać na czterowymiarową jego postać. Jedne teksty mówią o Mesjaszu królu, inne o Mesjaszu - kapłanie, jeszcze inne o Mesjaszu proroku i cierpiącym Słudze Jahwe, a wreszcie inne o Mesjaszu niebiańskim⁵.

1. MESJANIZM KRÓLEWSKI

Początki biblijnej idei mesjańskiej jak podkreślają E. Sellin, L. Dürr, G. von Rad, W. Eichrodt, S. Łach - należy szukać w fakcie przymierza Jahwe z Mojżeszem na górze Synaj⁶. Lud izraelski żył w prze-

³ M. Nikolau, J. Salaverii. Sacrae Theologiae Summa. T. 1. Theologia Fundamentalis. Matriti 1962⁵ s. 384; J. Schildenberger. Messias. BL. Einsiedeln 1951 s. 1117-1136; J. Obersteiner. Messias. LThK. Bd 7. s. 355 n.; K. Rahner, II. Vorgrimler. Mesjasz. Mały Słownik Teologiczny. Red. K. Rahner. Warszawa 1987 s. 231.

⁴ K. Schubert. Vom Messias zum Christus. Wien 1964 s. 32-54; X. Léon-Dufour. Mesjasz. Słownik Nowego Testamentu. Red. X. Léon-Dufour. Warszawa 1976 s. 388; P. E. Bonnard, P. Grelot. Mesjasz. Słownik Nowego Testamentu s. 467.

⁵ S. Łach. Mesjanizm we współczesnej biblistyce s. 13; Cz. Bartnik. Chrystus jako sens historii. Wrocław 1987 s. 156 n.

⁶ E. Sellin. Wesen und Ursprung der alttestamentliche Eschatologie. Leipzig 1912 s. 167; L. Dürr. Ursprung und Ausbau der israelisch - jüdischen Heilserwartung. Tübingen 1929 s. 38-73; G. von Rad. Das formgeschichte Problem des Hexateuchus. Stuttgart 1938 s. 87; E. Eichrodt. Die Hoffung des ewigen Friedens im Alten Israel. W: Beiträge zur Förderung Christliche Theologie. Gütersloh 1920 s. 165; S. Łach. Tamże s. 20.

konaniu, że został wybrany przez Jahwe jako Jego naród. Począwszy od cudownego wyjścia z Egiptu, historia Izraela jest historią nadziei i oczekowań na permanentną pomoc Jahwe, który podobnie jak wybrał jego patriarchów z Ur chaldejskiego (Rdz 12, 1 nn) i zaprowadził do Kanaan, tak też wybrał ten naród. Konsekwencją wybrania Izraela było cudowne wyjście z Egiptu, a ukoronowaniem - uroczysta obietnica przymierza synajskiego. Od chwili zawarcia przymierza pod górą Synaj, Izrael stał się wyłączną własnością i królestwem samego Jahwe (Wj 20, 1-21).

Chociaż pierwszym królem wybranym przez Jahwe i przyjętym przez naród izraelski był Saul⁷, to jednak nie stał się on monarchą o szczególnym, religijnym i politycznym znaczeniu, jakim okazał się Dawid. Za swoich rządów Dawid pokonał licznych wrogów Izraela, rozbudował politycznie i militarnie państwo, zdobył Jerozolimę, do której sprowadził Arkę Przymierza. Stała się ona ośrodkiem religijnym zjednoczonych pokoleń izraelskich. Dawid stał się - w świadomości Izraelitów - jakby drugim Mojżeszem danym ludowi przez Jahwe (2 Sm 7, 1-16; 23, 1-7; 1 Krn 17, 10-14)⁸.

Na tym tle zrozumiałym staje się zapewnienie, jakie prorok Natan skierował do Dawida, że jest on protoplastą dynastii, z którą Bóg związał szczególne plany, a w przyszłości z niej wzbudzi większego króla niż sam Dawid (2 Sm 7, 1-16). Zdaniem J. Łacha użyte w tym tekście wyrażenie zera (potomstwo) należy rozumieć nie bezpośrednio potomstwo Dawida, ale potomstwo wzbudzone w szerszym wymiarze czasu niż jedno pokolenie⁹. Odtąd Mesjasz będzie oczekiwany powszechnie jako potomek Dawida, a proroctwo Natana stało się tłem dla późniejszych wypowiedzi

⁷ "Saul wird als vorausgehende Kontrafigur eingeführt, die der Schilderung des Aufstieges Davids dient". J. Becker. Messiaserwartung im Alten Testament. Stuttgart 1977 s. 14.

⁸ Król był najczęściej związany z Bogiem jako Jego pośrednik. Był on namiestnikiem samego Boga, który rządził w Jego imieniu ludem. Uwyraźniło się to szczególnie po zdobyciu Jerozolimy i zbudowaniu dla Arki Przymierza świątyni. Świątynia była sanktuarium narodu i siedzibą króla. Cz. Jakubiec. Stare i Nowe Przymierze. Biblia i Ewangelia. Warszawa 1961 s. 90 nn; por. J. Sint. Bibel und Zeitgemässer. Glaube. Bd 2. Klosterneuberger - Wien - München 1967 s. 210 n.

⁹ J. Łach. Mesjańskie proroctwo Natana (2 Sm 7). RTK 13: 1966 z. 1 s. 57.

o charakterze mesjańskim (Iz 9, 6; Mi 5, 1; Ag 1, 3 nn.; Ps 2, 110)¹⁰. Obietnica Natana jeszcze bardziej uwyraźniła przymierze na Synaju. Dotąd losy Izraela zależały od jego wierności lub odstępstwa od Jahwe, natomiast obecnie pomyślność lub niepomyślność narodu izraelskiego skorelowana została z wiernością lub niewiernością królów, potomków Dawida. Błogosławieństwo Jahwe zależeć będzie od wierności samego króla wobec Niego¹¹.

Czasy Dawida, a także jego syna Salomona uświadomiły szczególne nadzieje mesjańskie Izraela, a przez to doprowadziły do nowej analizy i interpretacji dawnych tradycji biblijnych. Prawdopodobnie wtedy jak sądzi S. Łach Izrael uaktualnił i włączył je w jahwistyczną część Pięcioksięgu. Stąd nieznany autor jahwista ułożył opowiadanie o historii zbawienia ludzi które początkami sięga istnienia pierwszych ludzi na ziemi¹².

Już w protoewangelii (Rdz 3, 15) jest mowa o przyszłym pokonaniu zła i niewoli przez potomka z Niewiasty (por. Ga 3, 19; 4, 4), który ujawni się jako potomek Dawida¹³.

Obietnica, jaką Jahwe skierował do Abrahama (Rdz 12, 1-3) zapowiadała nową formę współdziałania z Jego ludem. Chociaż trudno jest określić, czy przez potomstwo Abrahama należy rozumieć jakiegoś jednego człowieka, czy cały naród izraelski, który uważał Abrahama za swojego ojca, to klarowna jawi się obietnica, że przyszły Zwycięzca będzie potomkiem Abrahama¹⁴.

Również błogosławieństwo Jakuba (Rdz 49, 8-12) zapowiada przyjscie Pasterza - idealnego króla z pokolenia Judy, który w przyszłości będzie szczególnym władcą nad Izraelem, a także przyniesie nadzwyczajne łaski dla innych narodów, czego obrazem jest niezwykła płodność ziemi. Mesjanizm w tym tekście, szczególnie w wersecie 10, ma zabarwienie polityczne. Autor spodziewał się przyjscia mocnego króla, który uczyni bezpiecznym granice państwa judzkiego i jednocześnie zapewni doczesny dobrobyt

¹⁰ Tamże.

¹¹ S. Łach. Geneza mesjanizmu biblijnego. RBL 23: 1970 nr 4-5 s. 21

¹² S. Łach. Mesjanizm we współczesnej biblistyce s. 21.

¹³ Cz. Bartnik. Chrystus jako sens historii s. 157.

¹⁴ Cz. Bartnik. Tamże; S. Łach. Mesjanizm we współczesnej biblistyce s. 23.

i wieczny pokój ¹⁵.

W powyższych tekstach jahwistycznych przekazane są nadzieje na przyjście króla z pokolenia Dawida, który okaże się od niego większym. Brak jest w nich danych, które określiłyby samą oczekiwaną postać mesjańską.

Niewątpliwie charakter mesjański posiadają psalmy królewskie, szczególnie Psalm 2 i 110 w których jest mowa o rozprzestrzenianiu się panowania Jahwe, a jednocześnie Jego "pomazańca" nad narodami pogańskimi. Rolę pomazańca pełni Dawid, który został wyniesiony do godności królewskiej, poprzez zwycięstwo nad ludami pogańskimi, wrogami Jahwe. Dawid poprzez akt namaszczenia głowy oliwą stał się wybranym Jahwe, Jego "pomazańcem masiah, tzn. mesjaszem. Z namaszczeniem wiązano fakt przekazania pomazańcowi "ducha Jahwe" (1 Sm 16, 13), który uzdalniał go do wypełnienia doniosłego posłannictwa religijnego ¹⁶. W ten sposób król, stał się "pomazańcem Jahwe", czyli osobistością świętą, której każdy wierny winien okazywać cześć religijną (Sm 24, 7. 11; 2 Sm 1, 14. 16) ¹⁷. Dawid przy namaszczeniu otrzymał również dekret legitymacyjny, który zawierał prawa i obowiązki, jakie miał wykonywać jako zastępca Jahwe w ziemskim królestwie. Psalmy - szczególnie 2,6 i 110, 1-2 - wskazują na wyidealizowane królestwo świętości, wybrania, przyjaźni z Bogiem, raju miłosierdzia, w którym Jahwe rozciągnie potężne berło Dawida. Dawid jednocześnie jako pomazaniec Jahwe zostaje wyidealizowany jako idealny Mesjasz. Stanie się głową Izraela, zostanie wybrany i namaszczony Duchem, intronizowany do królestwa mesjańskiego oraz zajmie miejsce po prawicy Boga, otrzymując od Niego berło ¹⁸.

¹⁵ Cz. Bartnik. Tamże; por. J. Synowiec. Mesjanizm w Rdz 49. 8-12 ? W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 27-53.

¹⁶ Jakubiec, jw. s. 90 nn; A. Jankowski. Mesjasz. PEB. T. 2. Red. E. Dąbrowski. Poznań 1961 s. 89.

¹⁷ P. E. Bonnard, P. Grelot. Mesjasz. Studia Teologii Biblijnej. Red. X. Léon-Dufour. Poznań 1973 s. 467.

¹⁸ Bartnik, jw. ; Jakubiec, jw. s. 95 nn; M. Filipiak. Ps 2 - opis historycznego króla. czy Mesjasza. W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 151-168; tenże. Ps. 110 - Mesjasz: Król. Kapłan. Zwycięzca. W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 225-255; Jankowski, jw. s. 87.

Godność królewską Mesjasza podkreślają księgi: Izajasza, Micheasza, Ezechiela, Deutero - Zachariasza i Machabejskie.

Postać mesjańską przedstawia prorok Izajasz. Okolicznością jego przepowiedni było konkretne wydarzenie z historii Izraela. Ówczesny król z dynastii Dawida w obliczu najazdu króla asyryjskiego Resina i samarytańskiego Pekacha odrzucił opiekę i pomoc Jahwe poddając się jako wasal królowi asyryjskiemu Tiglatpilezerowi III (2 Krl 16, 7)¹⁹. Zdradę tę podkreślił Izajasz w proroctwie o Emmanuelu (7, 14 n.). Proroctwo zapowiada narodzenie Syna z młodej niewiasty (almah), który w przeciwieństwie do zdradzającego Achaza, będzie idealnym władcą. W związku z Jego narodzeniem nastanie idealne królestwo, w którym lud doświadczy niezwyklej bliskości Jahwe.

Druga wypowiedź Izajasza ogłasza erę zbawienia po okresie upadku i upokorzenia (9, 1-6). Jej sprawcą będzie Dziecię, którego istnienie i okoliczności narodzenia znane są słuchaczom z Iz 7, 14²⁰. Dziecię, które ma się narodzić, to zapowiedziany we wcześniejszym proroctwie Emmanuel. Jego przymioty (Twórca przedziwnych planów, pełen mocy Boga, Ojciec od wieków, Książę pokoju Iz 9, 5) przewyższają zasięg osoby ludzkiej i stawiają przyszłego Króla w niezwykle bliskiej odległości Boga. Przyszły Władca wyjdzie z pokolenia Dawida i będzie kierował Narodem Wybranym według najwyższych zasad sprawiedliwości i przez to doprowadzi Izrael do zbawienia²¹.

Izajasz w 11, 1-9 wyraził nadzieję, że Jahwe wzbudzi swego Króla, który przyniesie ze sobą królestwo pokoju "na końcu czasów". Najważniejszym punktem owego królestwa będzie Świątynia Pańska, która przewyższy wszystkie narody i królestwa; świątynia ta będzie magnesem przyciągającym wszystkie inne narody, by je uczyć prawdy, sprawiedliwości i prawa. Poza tym jak sądzi L. Stachowiak - Izajasz podkreślił tu szeroki zakres panowania

¹⁹ Becker, jw. s. 41; Cz. Bartnik. Tamże s. 159; Cz. Jakubiec. Tamże s. 101n; E. Zawiszewski. Alma i Jej Dziecię (Iz 7. 14). W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 74 nn.

²⁰ Słusznie egzegeci łączą to proroctwo z Iz 7,14. Zob. A. Kolping. Fundamentalthologie. T. 2. Die konkretgeschichtliche Offenbarung Gottes. Münster 1974 s. 225.

²¹ II. Wildenberger. Jesaja. Kap. 1-12. Neukirchen 1972 s. 376-389; J. Coppens. Le Messianisme royal. Paris 1986 s. 494-496. Por. L. Stachowiak. Prorocey słudzy słowa. Katowice 1980 s. 238; A. Jankowski. Mesjanizm s. 84.

Króla, do którego zostanie "wciągnięta cała natura wraz ze światem zwierzęcym, powracając do stanu w ogrodzie Eden, sprzed upadku pierwszych ludzi" ²².

Współczesny Izajaszowi Micheasz, w swoim proroctwie (Mi 5, 1-4) wniósł nowe elementy dotyczące przyszłego Mesjasza. Podkreślił, że z Betlejem wyjdzie Władca - Zjednoczyciel, żywy symbol pokoju, który będzie wybawicielem dla Izraela. Jego pochodzenie związane będzie z domem Dawidowym; będąc w posiadaniu niezwyklej mocy uczyni jeszcze wspanialszą przyszłość rodu ²³. Poza tym Micheasz wspomina o "mającej porodzić" (5, 2), czyli Matce Króla zbawienia. Pojawienie się na ziemi Mesjasza - Króla umożliwi zjednoczenie się narodu rozbitego na różne szczepy, klany i plemiona ²⁴.

Zburzenie Jerozolimy oraz niewola Izraela doprowadziły do długotrwałego kryzysu idei mesjańskiej. Były próby u Deutero - Izajasza przenoszenia określenia Mesjasza na Cyrusa, króla perskiego, który działał z mandatu Boga (45, 1), zezwalając dekretem z 538 r. przed Chrystusem powrócić Izraelitom do ojczyzny, ale nie miały one dostatecznych ku temu podstaw. Po powrocie z niewoli nadzieje mesjańskie wiązano znowu z potomkiem Dawida (Ag 1, 3 nn). Duże zasługi w tym względzie oddał Deutero - Zachariasz (Za 9-14), który w tekście mesjańskim (9, 9-10) dokonał syntezy ideologii królewskiej w Starym Testamencie ²⁵. W syntezie tej nadechodzący Król swą pokorą przewyższy współcześnie panujących, a także dawnych przedstawicieli na tronie z rodu Dawida. Król z pomocą Jahwe zrealizuje uniwersalne królestwo pokoju, na mocy którego powstanie jeden naród Boży ²⁶.

Według Ezechiela Mesjasz to David redivivus (34, 23; 37, 24). Najważniejszą wg niego funkcją Mesjasza będzie

²² L. Stachowiak. Tamże s. 237 n.

²³ S. M. Siahaan. Die Konkretisierung der Messiasvorstellung nach dem Zusammenbruch Jerusalems. Hamburg 1973 - cytuję za L. Stachowiakiem. Tamże.

²⁴ T. Iescow. Das Geburtsmotiv in den messianischen Weissagungen bei Jesaja und Micha. ZAW 79: 1967 s. 172-207.

²⁵ Stachowiak, jw. s. 242.

²⁶ N. Füglistler. Der prophetische Heilsmittler. My Sal. T. 3, 2. s. 147 - 177; L. Stachowiak. Tamże; Księga Zachariasza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz. Oprac. J. Homerski. Poznań-Warszawa 1968. W: Pismo Święte Starego Testamentu XII/2 s. 376 n.

funkcja królewska. Jako Król, Mesjasz będzie pasterzem Izraela i Judy. Mesjasz pochodzący będzie z rodu Dawida będąc najdoskonalszym odbiciem samego Dawida ²⁷.

W okresie machabejskim nastąpiła sekularyzacja idei mesjańskiej. Oczekuje się w nim odbudowy instytucji królestwa Izraela z jego politycznym władcą; natomiast elementy religijne schodzą na dalszy plan (1 Mch 2, 27 nn.) ²⁸. Teksty tego okresu nawiązują do idei mesjańskiej ukazanej w obrazach tradycyjnych. Są także elementy nowe zaczerpnięte z apokaliptyki o silnych tendencjach eschatologicznych. Idea mesjańska uwyraźniła się zwłaszcza w tekstach qumrańskich (1QS IX, 10; 1 Q IX, 11), Psalmach Salomona (17, 32-43; 18, 5-9) i literaturze rabinistycznej, w której mesjaszem jest " namaszczony król ", Syn Dawida gromadzący rozproszonych i propagujący radosne życie w swojej ziemi ²⁹.

Mesjanizm o profilu królewskim oczekuje Mesjasza wzbudzonego w pokoleniu Dawida, który dokona restauracji politycznej i religijnej Izraela. Przy tym Naród Wybrany pełnić będzie przewodnika dla pogańskich narodów. Przyszłe królestwo Dawidowe będzie " przewyższeniem zła egzystencji doczesnej na sposób szczególnego związania ze zbawieniem, przynoszącym Boga, dobro, prawdę, wolność oraz możliwość panowania nad losami historii" ³⁰.

2. MESJANIZM KAPŁAŃSKI

Wyzwolenie izraelitów z niewoli babilońskiej rozpoczęło nowy okres w dziejach tego narodu. Dawne nadzieje na trwałość dynastii Dawidowej w silnie zorganizowanym politycznie i religijnym państwie, rozbudził dekret Cyrusa (538 r.) zezwalający na powrót Izraela do swego kraju,

²⁷ Sint, jw. s. 212; L. Stachowiak. Tamże s. 100; por. F. Rostanicc. Mesjasz według prorocत्व Starego Testamentu. Warszawa 1923 s. 216 n.

²⁸ J. Sint. Tamże s. 214 n ; Cz. Bartnik. Tamże s. 161.

²⁹ R. Schnackenburg. Die Erwartung des "Propheten" nach dem NT und den Texten von Qumran. TU 73: 1959 s. 622-639. Becker, jw. s. 83; Kolping, jw. s. 232.

³⁰ Bartnik, jw. s. 163.

który został uwolniony od zaborców. Niebawem po powrocie do kraju, na terenie zburzonej świątyni jerozolimskiej, zbudowano ołtarz i zaczęto składać ofiary (Ezd 3, 3). W następnym roku Judejczycy przystąpili do odbudowy świątyni. Zapał restauratorów świątyni powoli stygł, gdyż żyjący jeszcze potomek z rodu Dawida Zorobabel nie otrzymał jeszcze korony królewskiej zapowiadanej uprzednio przez proroków ³¹. Wobec braku nadziei na restaurację silnego politycznie i religijnie państwa na wzór monarchii Dawidowej, funkcję przywódczą, jaką dawniej pełnił król pomazaniec, teraz przejął kapłan pomazaniec, stojący na czele wszystkich kapłanów i całego narodu. Obrzęd namaszczenia, jaki początkowo przysługiwał królowi, rozciągnięto na wszystkich kapłanów, chociaż nazwa kapłana namaszczonego (czyli mesjasza) przysługiwała wyłącznie najwyższemu kapłanowi (Wj 29, 7; Kpł 4, 3. 16; 6, 15). Kapłan pomazaniec stał się mesjaszem " aktualnym ", jakim był niegdyś król ³².

Za najstarszy tekst mesjański uchodzi błogosławieństwo Mojżesza dla Lewiego (Pwt 33, 8-11). Natchniony autor uważał pokolenie Lewiego za uprzywilejowane przez Jahwe ³³, co tłumaczyłoby spełnianie przez to pokolenie zaszczytnych funkcji kapłańskich. Lewi jest archetypem Człowieka, który pokona w przyszłości wrogów (w. 11) i objawi w sobie moc Bożą. Według obietnicy Mojżesza, Mesjasz będzie spełniał dwie funkcje: będzie przekazywał wolę Bożą oraz sprawował kult, łącznie z ofiarą całopalną (w. 10) ³³.

W idealnym społeczeństwie według najstarszej tradycji funkcja kapłańska miała dopełnić królewską. Wzorem w ich połączeniu był Melchizedek, król Szalemu sprawujący jednocześnie dwie funkcje: króla i kapłana (por. Rdz 14, 17 n.). Mesjasz - Król i Mesjasz - Kapłan miał stanowić kogoś jednego (2 Sm 6, 18-20; 1Krl 8, 14. 55; 15, 12-15). Poza tym jak podkreśla Cz. Bartnik zachodzi ścisły związek między osobą a miastem, świątynią i ludem. Stąd, po zdobyciu przez Dawida

³¹ Jakubiec, jw. s. 159-161; J. Becker. Tamże s. 59 n.

³² J. Szlaga. Jezus - Mesjasz czy uzurpator? Studio lectionem facere. Red. S. Łach. Lublin 1980 s.150; Bonnard, Grelot, jw. s. 469;

³³ Dowody przywiązania do Jahwe pokolenie Lewiego dało w Massa i Meriba (por. Ps 81.8; 95.9), pod Hebronem (Wj 32.25-27) i w Baal-Peor (Lb 25.8). Por. Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz. Oprac. S. Łach. Poznań - Warszawa 1971. Pismo Święte Starego Testamentu II/2 s. 29.

Syjonu (część Jerozolimy) oraz zbudowaniu w niej " Miasta Świętego " (por. 2Sm 5, 7) i świątyni, kapłani " stworzyli specjalną teologię Syjonu (Ps 46; 48; 76; 87), która w duchu ideji Melchizedeka łączyła Dawidowe królestwo oraz syjońsko jerozolimskie kapłaństwo ³⁴. Stąd Mesjasz - Król będzie jednocześnie Arcykapłanem Świątyni z Góry Świętej (por. J 1, 14; Ap 21, 22).

Po niewoli rozwija się szczególnie teologia Świątyni i Góry Syjon jako symbole duchowej obecności Boga wśród swego ludu (por. Ez 40-48). Zarysowuje się w niej coraz wyraźniej idea Mesjasza Kapłana (por. Za 4, 1-6, 10-14; 6, 9-14). Mesjasz zwiąże się z Żywą Świątynią eschatologiczną ³⁵ Prorocy, np. Aggeusz, a zwłaszcza Zachariasz, podjęli myśl o ważnej roli kapłaństwa w realizacji oczekiwań mesjańskich. Zachariasz dostrzegł władzę Mesjasza w podwójnej roli: politycznej, odpowiadającej Mesjaszowi Dawidowemu i kapłańskiej, nawiązującej do mesjańskiego kapłana (Za 4, 1nn.) ³⁶

Również w literaturze apokaliptycznej wystąpiła nauka o dwóch mesjaszach: królewskim i kapłańskim. Testament Dwunastu Patriarchów, oprócz określeń odrośli i berła Judy, wspomina o Nowym Kapłanie który zostanie wzbudzony przez Pana na końcu czasów (Testament Lewiego 18, 10). W tekstach apokaliptycznych mesjasz kapłański jest wyniesiony ponad królewskiego i ma pełnić nie tylko funkcje kultyczne, ale i soteriologiczne; jako nauczyciel czasów eschatologicznych przyniesie od Boga zbawienie narodom i będzie dawcą najwyższych darów Bożych (Testament Judy 24, 4-6) ³⁷. Również teksty Qumran są świadectwem oczekiwania gminy w czasach ostatecznych na dwóch mesjaszy, gdzie Mesjasz Kapłan cieszyć się będzie większą powagą. Jednak ta forma nadziei mesjańskich znana była w środowiskach esseńczyków,

³⁴ Cz. Bartnik. Chrystus jako sens historii s. 162; por. Księga Rodzaju, Wstęp, przekład z oryginału, komentarz. Oprac. S. Łach, Poznań-Warszawa 1962. Pismo Święte Starego Testamentu I/1 s. 3-46.

³⁵ Cz. Bartnik. Tamże s. 165.

³⁶ Księga Zachariasza, Wstęp, przekład z oryginału, komentarz. W: Księgi proroków mniejszych. Poznań-Warszawa 1968. Pismo Święte Starego Testamentu XII/2 s.336.

³⁷ Cz. Bartnik. Chrystus jako sens historii s. 166.

którzy pozostawali pod wpływem kapłanów³⁸.

Królewska koncepcja oczekiwań mesjańskich zostaje uzupełniona elementami kapłańskimi. Czasy niewoli, a szczególnie okres restauracji państwa i odbudowy świątyni jerozolimskiej były okazją do wyeksponowania funkcji kapłańskich w przyszłym mesjaszu. Nadzieje więc mesjańskie wiąza się z przyszłym Władcą, który będzie posiadał podwójną władzę: królewską i kapłańską.

3. MESJANIZM PROROCKI

Poza królewskim i kapłańskim typem Mesjasza, występuje w księgach stasotestamentalnych oczekiwanie na pośrednika zbawienia o charakterze prorockim. Punktem wyjściowym tych nadziei było deuteronomiczne Prawo o prorokach umieszczone w Pwt 18, 9-22, sięgające VIII wieku przed Chrystusem³⁹. Początkowo rozumiano to proroctwo kolektywnie; pod postacią proroka (nabi') ujmowano cały szereg proroków, jakich Bóg wysłał do narodu izraelskiego, by interpretowali Słowo Boże i Jego wolę. Później słowa proroctwa nabrały indywidualnego kolorytu; wiązano je z osobą Mesjasza, który wybawił naród z niewoli i w imieniu Boga nadał mu Prawo, według którego kształtowało się życie religijne, polityczne i społeczne Izraela. Mojżesz był typem Mesjasza⁴⁰.

Deuteronomistyczny autor podkreśla w tym proroctwie, że Jahwe wzbudzi spośród Izraela proroka według wzoru Mojżesza, w zamian za wierność ludu wobec Niego. Jahwe włoży swoje słowa w jego usta, by głosił je zgodnie z jego wolą (w. 18). Natomiast surową groźbę kieruje proroctwo wobec tych, którzy okażą się nieposłuszni treści słów Jahwe (w.19)⁴¹. Wzbudzony prorok na końcu czasów będzie podobnie jak Moj-

³⁸ P. E. Bonnard, P. Grelot. Tamże s. 469; W tekstach qumrańskich jest dyarchia kapłanów z rodu Sadoka i przywódców z rodu Dawida. Por. Becker, jw. s. 83.

³⁹ Księga Powtórzonego Prawa s. 50 nn., 206 n.

⁴⁰ Tamże s. 207; Roslaniec, jw. s. 115.

⁴¹ Księga Powtórzonego Prawa s. 208.

żesz, pośrednikiem ludu u Boga, nowym Mojżeszem ⁴².

Pośrednictwo będzie realizował przez wstawianie się, cierpienie i umieranie (Pwt 4, 21; 9, 18. 25). Podobnie rozumiał ten tekst św. Piotr w przemówieniu do Żydów (Dz 3,20-22), św. Szczepan (Dz 7, 39) oraz Żydzi za czasów Jezusa (J 1, 21; 6, 14). Tak jak w początkach istnienia narodu, Bóg wzbudził Mojżesza jako pośrednika zbawienia, tak w czasach ostatecznych w ramach " Nowego Wyjścia i " Nowego Przymierza powstanie nowy, idealny Prorok, Pośrednik, mający bezpośredni kontakt " twarzą w Twarz " z Bogiem ⁴³. Nowy Mojżesz, Mesjasz spełniać będzie funkcję nauczyciela narodów i interpretatora woli Bożej.

Większość współczesnych autorów uważa Sługę Bożego z czterech pieśni Deutero Izajasza (Ebed Jahwe) za mesjańską postać prorocką ⁴⁴. Problem egzegetyczny koncentruje się wokół identyfikacji postaci Sługi Jahwe ⁴⁵. Tradycyjna interpretacja katolicka w postaci Sługi Jahwe - w sensie wyrazowym i typicznym - widzi Mesjasza. Sługa Jahwe - szczególnie w pierwszej i drugiej pieśni - jest wyeksponowany jako osoba indywidualna i wybitna w stosunku do całego narodu. Tylko interpretacja w znaczeniu jednostkowym Sługi Jahwe z Mesjaszem, Chrystusem - co podkreśla J. Paściak - umożliwi dogłębne zrozumienie słów, jakie w tych pieśniach zostały przypisane tajemniczemu Słudze Jahwe ⁴⁶.

Pierwsza Pieśń (Iz 42, 1-4), wystylizowana na sposób mowy Bożej⁴⁷, wysławia uroczyste powołanie Sługi Bożego przez Jahwe. Używa zwroty: Sługa mój, Wybrany mój, wskazują, że jest to osoba Mu bliska.

⁴² Lud prosił Mojżesza, by był pośrednikiem ich z Bogiem, gdyż sam nie był zdolny do bezpośredniego z Nim kontaktu. Cz. Bartnik. Chrystus jako sens historii s. 167.

⁴³ L. Stachowiak. Prorocy słudzy słowa s. 243; Cz. Bartnik. Tamże.

⁴⁴ II. Strąkowski. Problemy pieśni Sługi Jahwe. W: Pastoralii et Magistro. Lublin 1966 s. 103-122; T. Szczurek. Niezłomny Sługa Jahwe (Iz 42, 1-4). W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 95-117; J. Roston. Mesjasz dawca życia. W: Mesjasz w biblijnej historii zbawienia s. 296-300; J. Paściak. Izajasz wieszczem Chrystusa. Katowice 1987 s. 91-99.

⁴⁵ Przegląd interpretacji czterech pieśni o Słudze Jahwe. Zob. J. Paściak. Tamże s. 89-91.

⁴⁶ J. Paściak. Tamże s. 92 n.

⁴⁷ G. von Rad. Teologia Starego Testamentu. Warszawa 1986 s. 555.

wybrana i szczególnie upodobana przez Boga. Poza tym Jahwe wylał na niego pełnię darów Ducha Bożego (w. 1). Dalsza część pieśni podkreśla pełnomocnictwo i zalety, jakimi został wyposażony on przez Boga, a mianowicie: cichością, pokorą, łagodnością, delikatnością, cierpliwością (w. 2- 3 b), a także męstwem, wielkodusznością i wytrwałością (w. 3c-4), które będą mu służyły jako pomoc w realizacji powierzonego zadania ⁴⁸. Ebed Jahwe będąc wyposażony w takie cnoty, z odwagą, a jednocześnie z pokorą pokona wszelkie trudności i przeszkody w rozszerzaniu i utrwalaniu swego Prawa. Zadaniem Sługi Pańskiego będzie głoszenie i rozpowszechnianie Prawa Bożego, mispat, tj. prawdziwej religii ⁴⁹. Będzie On przymierzem dla ludzi i światłością dla wszystkich narodów. Jahwe ogłosi swe Prawo nie tylko Izraelowi, ale także narodom pogańskim (gojim), czyli całemu światu. Posłannictwo Sługi Bożego będzie więc miało charakter uniwersalny ⁵⁰.

Druga pieśń (Iz 49, 1-6) jest również prorockim tekstem mesjańskim. W pierwszej pieśni Ebed Jahwe przemawiał sam Bóg. Tutaj przemawia Sługa. Partneram dialogu są wszystkie narody ⁵¹. Sługa Jahwe został powołany wprost przez Boga (w. 1), ukształtowany w łonie matki przez Niego samego (w. 1c.). Bóg dba o jego wychowanie i formację, otacza go całkowitą opieką (w. 2 a,b) i darowuje odpowiednimi zdolnościami: mieczem i strzałą, które symbolizują skuteczność słowa oraz podkreślają charakter prorocki i nauczycielski jego misji ⁵². Misja Sługi ma podwójny charakter: jedna dotyczy narodu izraelskiego, którego zbierze z rozproszenia fizycznego i duchowego i skupi go wokół Boga (w. 5, 6), druga natomiast, uniwersalna, skierowana do innych narodów wobec których będzie on światłością, głosząc im objawienie Boże i zbawienie. Użyte wyrażenie "podźwignąć" i "nawrócić" podkreślają religijny charakter misji i działalności Ebed Jahwe. Wyraźny związek tekstu pieśni z Iz 11, 10-12

⁴⁸ Szczurek, jw. s. 112; A. Penna. Isaia. Marietti 1958 s. 430. Prawo Pańskie obejmuje całokształt prawdy objawionej: wiarę i moralność. Por. Paściak, jw. s. 104. Tamże s. 104.

⁴⁹ T. Szczurek. Tamże; J. Paściak. Tamże.

⁵⁰ J. Paściak. Tamże s. 109.

⁵¹ Rad, jw. s. 556.

⁵² Paściak, jw. s. 112; Księga Izajasza. Tłum. B. Wodecki. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. T. 2. Poznań 1975 s. 794.

sugeruje, że Ebed Jahwe jest korzeniem Jessego i " znakiem dla narodów (Iz 11, 10. 12) ⁵³. Sługa Jahwe jest Mesjaszem; zgromadzi On wokół siebie wierną resztę i " rozproszone owce Izraela (por. Iz 11, 11-16; Jr 30, 9-11; Ez 34, 11-16) skupi przy Bogu.

Bóg powierzył Słudze Jahwe - Mesjaszowi rolę o wiele bardziej rozległą w porównaniu z pierwszą pieśnią. Nowym elementem w misji Ebed Jahwe będzie realizowany przez niego uniwersalny charakter zbawienia, który ogarnie cały świat ⁵⁴.

W trzeciej pieśni (Iz 50, 4-9), proroctwie mesjańskim, ponownie przemawiającym jest sam Sługa. Mówi o sobie, że jest prorokiem i wiernym uczniem Jahwe (w.4-5), poddany woli Bożej i stale usposobiony do męznego stawiania czoła trudnościom oraz niebezpieczeństwom życia (w. 6). Misja Sługi Bożego Mesjasza będzie miała charakter zbawczy wobec ludzi, a więc wykona on swe dzieło mesjańskie przez odkupienie ludzi z ich grzechów, przez swoją mękę, cierpienie i śmierć ⁵⁵ Sługa Jahwe, chociaż prześladowany i cierpiący, zbity i znieważony (w. 6-7) nie załamał się, ale jego zachowanie wskazywało, że osiągnie swój cel (w. 7), gdyż Bóg go wspiera, a on Jemu zaufał ⁵⁶ Dochodzi w tej pieśni nowy rys obrezu Ebed Jahwe: idea soteriologiczna; Sługa - Mesjasz dokona zbawienia przez cierpienie.

Ostatnia pieśń o Słudze Jahwe (Iz 52, 13- 53, 12) jest proroctwem wybitnie mesjańskim. Zawiera najbardziej rozwiniętą naukę teologiczną. W sposób liryczny i pouczający ⁵⁷ opisuje cierpienia fizyczne (w. 2), moralne (w. 3) i duchowe (w. 3d) zadane mu przez ludzi, włącznie ze śmiercią (w. 8) Sługi Bożego. Fragment (53, 4-6) wskazuje na cel i znaczenie cierpienia, jakie dobrowolnie podjął Ebed Jahwe. celem jego ofiary jest zadość uczynienie zastępcze (satisfactio vicaria - w. 8 i

⁵³ J. Paściak. Tamże s. 114; Księga Izajasza s. 794.

⁵⁴ To proroctwo mesjańskie zapowiadało niektóre szczegóły męki Chrystusa: zniewagi, bicie, wyszydzenie Jezusa przez Kajfasza. Por. J. Paściak. Tamże s. 119; Księga Izajasza s. 798.

⁵⁵ Dlatego K. Ellinger (Jesaja. T. 2. Neukirchen 1970 s. 34) trafnie określił tę pieśń jako " prorocki psalm ufności ". Por. Rad, jw. s. 557.

⁵⁶ Rad, jw. s. 559; Rośliniec, jw. s. 201.

⁵⁷ H. Gross, Gottesknecht. BThW. Red. W. Bauer. Graz-Wien-Köln 1959 s. 634; Por. Jakubiec, jw. s. 153 nn.

10), dobrowolnie przez niego przyjęte za grzechy drugich (w. 5). Jest to po raz pierwszy w Piśmie św. zawarta myśl o ekspiacji zastępczej⁵⁸. Bóg uzna i przyjmnie jego mękę jako uniwersalną ekspiację (w. 10). Skutki ofiary Ebed Jahwe będą miały potrójny charakter: będzie cieszyć się oglądaniem wielkiej rzeszy ludzi, którzy korzystając z owoców jego cierpienia i śmierci będą uprzywilejowani (w. 11); dalej, mimo jego śmierci, Bóg obiecuje mu gloryfikację pośmiertną, a więc zmartwychwstanie (w. 11- 12)⁵⁹; wreszcie w nim i dzięki niemu wola Jahwe , która została sprecyzowana w I, II i IV pieśni -jako przygotowanie ludu do zbawienia i rozciągnięcia go na wszystkie narody - wypełnia się. W zamian za przyjętą i poniesioną ofiarę Bóg swego Sługę obdarzy życiem i chwałą. Otrzyma głęboką znajomość Boga, spraw Bożych i Opatrzności (w. 11), a więc darów cechujących Mesjasza (por. Iz 11, 2). Poza tym otrzyma pełnię i najwyższą władzę nad wszystkimi ludzmi, łącznie z królami i książętami (w. 12). Ebed Jahwe jest więc orędownikiem i pośrednikiem wszystkich ludzi u Boga. Odbiorcą podobnej obietnicy był Dawid w odniesieniu do Mesjasza (por. 2 Sm 7, 9; Ps 89, 28). W Nowym Testamencie jest jeszcze szerzej zawarta myśl o uniwersalnej władzy Chrystusa nad światem (por. Mt 28, 18; Ef 1, 20-23; Kol 1,15).

W oczekiwaniu mesjańskim o charakterze prorockim występuje postać pośrednika zbawienia, Nowego Mojżesza, który spełni funkcję nauczyciela i interpretatora woli Bożej. Nowy obraz Mesjasza odnosił także Prorok - Sługa Boży, wybrany i powołany do uniwersalnej misji obwieszczania narodom nowej religii. Przy tym Ebed Jahwe ma być dla narodów światłem i pośrednikiem przymierza ludzi z Bogiem. Misja ta ma charakter duchowy (wyzwolenie z grzechów), nie ogranicza się tylko do Izraela, ale rozszerza wobec wszystkich narodów, zapewniając im zbawienie. Najwyższym jego zadaniem będzie złożenie Bogu ofiary z własnego życia jako ekspiacji zastępczej za wszystkich ludzi. Dzięki tej ofierze Ebed Jahwe Mesjasz uzyska odkupienie dla ludzi, a sam zostanie ostatecznie nagrodzony wieczną chwałą.

⁵⁸ Chociaż nie używa się terminu, to z kontekstu - zwłaszcza w. 11 i 12 - wyraźnie na to wskazuje. Por. Księga Izajasza s. 806.

⁵⁹ Paściak, jw. s. 139 n. Księga Izajasza s. 807.

4. MESJANIZM NIEBIAŃSKI

W ostatnim etapie rozwoju starotestamentalnego mesjanizmu postać mesjasza otrzymała charakter transcendentny⁶⁰. Na jego obraz ogromny wpływ miała literatura apokaliptyczna, która w II w. przed Chrystusem przeżywała złoty wiek rozwoju⁶¹. Nadzieje na przyjście uniwersalnego mesjasza wiązano przede wszystkim z tekstem Dn 7, 13n. Zasadniczo tekst ten jako taki nie mówi o indywidualnym mesjaszu, ale o Izraelu jako o Świętym Najwyższego. Wobec wielkiego prześladowania Żydów przez króla Antiocha IV Epifanesa rosło przeświadczenie, że tylko sam Bóg w bezpośredniej interwencji może udzielić pomocy zepsutemu światu. Nadzieja ta miała charakter apokaliptyczny⁶². Stąd później zaczęto interpretować postać Syna Człowieczego z Daniela (7,13 n.) jako indywidualną postać o pochodzeniu pozaziemskim. Apokaliptyczna wizja tej księgi odsłania tajemniczą postać podobną do syna człowieka (hebr. ben-'adam, aram. bar-'enas)⁶³. Syn Człowieczy zjawia się na obłoku, co ma oznaczać jego nadziemski charakter (por. Iz 19, 1; Ps 102, 3)⁶⁴, gdyż w ten sposób objawiał się tylko Jahwe (por. Wj 34,5)⁶⁵. Syn Człowieczy zbliża się do trybunału Boga i otrzymuje od Niego królestwo całego świata z władzą całkowitą i pełną

⁶⁰ Sint, jw. s. 214; S. Łach. Geneza mesjanizmu biblijnego s. 179.

⁶¹ A. Gelin. Messianisme. DB. "Supplement" 28: 1955 s. 75; S. Łach. Geneza mesjanizmu biblijnego s. 177; J. Delorme. Syn Człowieczy. STB s. 992.

⁶² Przy styku Judaizmu z hellenizmem i persyzmem oczekiwania eschatologiczne przybrały postać apokaliptyki. W wyniku niepowodzenia ruchu machabejskiego, Izrael zaczął oczekiwać swoje wyzwolenie w związku z przyszłą katastrofą kosmiczną świata. Por. Kolping, jw. s. 205 n.

⁶³ X. Léon-Dufour. Syn Człowieczy. Słownik Nowego Testamentu s. 589.

⁶⁴ Rosłaniec, jw. s. 220; S. Łach. Geneza mesjanizmu biblijnego s. 177.

⁶⁵ "Die Aussage 'auf (mit) den Wolken das Himmels' erinnert an ein (Jahwe) Attribut, den Wolkenreiter". Kolping, jw. s. 229.

(w. 14). Według mesjańskich proroctw tylko Mesjasz, po zwycięstwie wrogów Boga, miał być ustanowionym przez Niego królem nad wszystkimi ludami. Królestwo mesjańskie miało mieć wymiar wieczny i odznaczać się trwałym pokojem dla wszystkich uczestników tego królestwa (por. Rdz 3,15; 12, 1-3; 49,8-12; Ps 2; 110; Ł 9,1-6; 11, 1-9; 53; 12n; Za 9,9n). Cechy zapowiedzianego Mesjasza posiada postać Syna Człowieczego ⁶⁶. Zdaniem X. Léona-Dufoura atrybuty Syna Człowieczego przewyższają mesjańską postać Syna Dawida ⁶⁷.

Niewątpliwie charakter mesjański zawiera księga - choć nickanoniczna - egipska Henocha (II w. przed Chrystusem). Występujący w niej Syn Człowieczy jest osobą indywidualną, tajemniczą, wybraną, przebywającą blisko Boga, odznaczającą się sprawiedliwością i możliwością objawienia zbawczych dóbr, jakie są zarezerwowane dla niego przy końcu świata. Przy końcu czasów Syn Człowieczy zasiądzie na tronie jako Sędzia, Zbawiciel i obrońca sprawiedliwych. W osobie Syna Człowieczego można dostrzec więc wyraźne rysy Mesjasza-Króla i Sługi Jahwe ⁶⁸. Podobny obraz Mesjasza zawiera apokryficzna 4 księga Ezdrasza i pisma z XI groty qumrańskiej ⁶⁹.

Bazując na powyższych rozważaniach można wyróżnić cztery etapy biblijnej idei mesjańskiej. Pierwszy etap to zapowiedź proroka Natana, według której Jahwe zawrze przymierze wieczne z domem Dawida; mieczą się tu również proroctwa o Mesjaszu-Królu oraz niektóre psalmy sprzed niewoli. Drugi etap wiąże się z restauracją Świątyni w Jerozolimie i przejęciem funkcji przywódczych w narodzie przez kapłana pomazańca. Oczekiwania mesjańskie

⁶⁶ M. J. Lagrange. *Le Messianisme*. Paris 1909 s. 922; Roslaniec, jw. s. 220; Jakubiec, jw. s. 137-142; Cz. Bartnik. *Chrystus jako sens historii* s. 173.

⁶⁷ Syn Człowieczy s. 591; J. Delorme. *Syn Człowieczy* s.922; Cz. Bartnik podkreśla, że postać Syna Człowieczego oznacza "człowieka w znaczeniu emfaticznym, a mianowicie: Mesjasza, jako Człowieka objawiającego samego Boga. Syn Człowieczy posiada tu specjalne posłannictwo od Boga. Toteż potem Chrystus utożsamił oba tytuły: Syn Człowieczy i Mesjasz (Mk 14, 61 n.). Tamże.

⁶⁸ J. Delorme. Tamże; A. Jankowski. *Mesjanizm* s. 87; Becker, jw. s. 86 n.

⁶⁹ E. Schillebeeckx. *Jesus. Die Geschichte von einem Lebenden*. Freiburg-Basel-Wien 1975 s. 404; Jankowski, jw. s. 90; J. Becker. Tamże s. 85 n. E. Kalt. *Messias*. BRL. Red. K. Gallig T. 2. Tübingen 1937 s. 175.

w tym czasie dotyczą Kapłana, Mesjasza duchowego. Trzecim etapem są deuteronomistyczne pieśni Ebed Jahwe, Zapowiadające Mesjasza, który dokona uniwersalnej ekspiacji za grzechy wszystkich ludzi. Wreszcie ostatni etap rozwoju idei mesjańskiej, to Danielowa apokaliptyczna zapowiedź Syna Człowieczego i podobna do niej literatura pozakanoniczna.

Oczekiwania mesjańskie wskazują na nadzieje związane z Mesjaszem jako Królem, Kapłanem, Prorokiem, Cierpiącym Sługą Bożym i Synem Człowieczym. Poza wymienionymi wyżej nadziejami mesjańskimi, teksty Starego Testamentu zawierają wiele innych opisów przyszłego Mesjasza lub czasu związanego z Jego nadejściem.

* * * *